

rin Zorunlu Göçü: 1915-1917, Ankara 2005; Tamer Akçam, *Ermeni Meselesi Hallonulmuştur: Osmanlı Belgelerine Göre Savaş Yıllarında Ermenilere Yönelik Politikalar*, İstanbul 2005; *Der Völkermord an den Armeniern 1915/16: Dokumente aus dem Politischen Archiv des Deutschen Auswärtigen Amtes* (ed. W. Gust), Sprin-ge 2005, tür.yer.; Cem Özgönül, *Der Mythos eines Völkermordes*, Sprin-ge 2006, tür.yer.; Yusuf Sarı- nay, "Ermeni Tehciri ve Yargılamalar 1915-1916", *Türk-Ermeni İlişkilerinin Gelişim ve 1915 Olayları Uluslararası Sempozyum Bildirileri*, Anka- ra 2006, s. 262-264; a.m.f., "24 Nisan 1915 Ge- nelgesi ve İstanbul'da Tutuklanan Ermeni Komita- cılar", *Tarihi Gerçekler ve Bilimin Işığında Er- menî Sorunu* (haz. Bülent Bakar v.dğr.), İstanbul 2007, s. 129-145; a.m.f., "Osmanlı Belgelerine Göre Ermeni Tehciri", *Türk Ermeni İlişkilerinde Yeni Yaklaşımlar: Sempozyum Bildirileri*, s. 119-141; Muammer Demirel, "Yaşayanların Anıla- rıyla Tehcir", *Tarihi Gerçekler ve Bilimin Işığın- da Ermeni Sorunu*, s. 257; Bülent Bakar, *Ermeni Tehciri*, Ankara 2009; F. Guse, "Der Armeniera- ufstand 1915 und seine Folgen", *Wissen und Wehr*, sy. 10, München 1925, s. 620 vd.; Fahri Taş, "Vilâyat-ı Şarkıyye Islahâtı ve Genel Müfet- tiş Nicolas Hoff", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, XIV/42, Ankara 1998, s. 930-934; Sü- leyman Beyoğlu, "1915 Tehciri Hakkında Bazı Değerlendirmeler", *TDA*, sy. 131 (2001), s. 66-67; a.m.f., "Ermeni Propagandasının Gölgelediği Gerçek: Tehcir Kanunu ve I. Dünya Savaşı'nda Arap Tehciri", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergi- si*, sy. 11, İstanbul 2004, s. 35-38.

KEMAL BEYDİLLİ

TEHECCÜD

(التَّهَجُّدُ)

Yatsı namazının ardından
fecre kadar geçen süre içinde
uykudan kalkıp namaz kılma
ve bu süre zarfında
kılınan nâfile namaz,
gece namazı.

Karşıt anlamlı bir kelime olan (ezdâd) **teheccüd** sözlükte "uyumak; uyanmak, uy- kudan güçlükle uyanmak" anlamına gelir (Hatîb eş-Şirbînî, I, 348; İbn Âbidîn, II, 24). Dinî bir terim olarak yatsı namazı ile fecr-i sâdik arasında bir müddet uyuyup uyan- dıktan sonra namaz kılmayı ve bu süre için- de kılınan nâfile namazı (teheccüd nama- zı, kısaca teheccüd) ifade eder; teheccüd özellikle vitir ve terâvih gibi diğer gece namazlarından bu yönüyle ayrılır. İmam Şâ- fîî ve Müzenî'nin eserlerindeki bir ifadeyi esas alan bazı Şâfiîler'e göre vitirle tehec- cüd aynı namazdır (Şâfiî, I, 59; Mâverdî, II, 286; Nevevî, I, 432; Büceyrimî, II, 61).

Kur'an-ı Kerîm'de gecelerin ibadetle ih- ya edilmesinin önemini vurgulayan birçok âyet bulunmakta, bunların bir kısmında doğrudan Hz. Peygamber'e hitap edilirken (el-İsrâ 17/79; Tâhâ 20/130; Kâf 50/40; et-

Tûr 52/49; el-Müzzemmil 73/1-7, 20; el-İn- sân 76/25) bir kısmında gece vakti Allah'a kulluk için özel çaba harcayan müslüman- ları övücü ve özendirici ifadeler yer almak- ta (Âl-i İmrân 3/17; el-Enbiyâ 21/20; el- Furkân 25/64; es-Secde 32/16-17; ez-Zü- mer 39/9; ez-Zâriyât 51/15-18), bir âyette ise Ehl-i kitap içerisinde inançlarında samimi olan ve geceleri Allah'ın âyetlerini okuyup secdeye kapanan bir grubun var- lığından söz edilmektedir (Âl-i İmrân 3/ 113). Teheccüd namazı, adını İsrâ sûresi- nin 79. âyetinde geçen "tehecced" (tehec- cüd namazı kıl) kelimesinden almakla birlik- te Resûl-i Ekrem'e gece namazı kılması daha peygamberliğin başlangıcında nâzil olan Müzzemmil sûresinin ilk âyetleriyle emredilmiştir (73/1-7).

Gece namazının önemi ve fazileti konu- sunda çok sayıda hadis vardır. Müzzem- mil sûresinin nüzûlünden sonra her gece teheccüd namazı kılan Hz. Peygamber (Buhârî, "Teheccüd", 4; Ebû Dâvûd, "Te- tavvu", 17-18, 27) farzlar dışında en fazi- letli namazın gece yarısı kılınan olduğunu belirtmiş (*Müsned*, II, 303, 329; Müslim, "Şiyâm", 203), "Gece namazını kılın; çün- kü bu sizden önceki sâlih kulların devam ettiği, Allah'a yaklaşmaya vesile olan, gün- nahları örten ve engelleyen bir ibadettir" buyurmuş (Tirmizî, "Da'âvât", 115; Ahmed b. Hüseyin el-Beyhakî, II, 502), geceleri uzun olduğundan gece ibadetini, gündüz- leri kısa olduğundan orucu kolaylaştırma- sı sebebiyle kış aylarını müminin baharı di- ye tanımlamıştır (*a.g.e.*, IV, 297). Yine Re- sûl-i Ekrem hanımlarını, kızı Fâtıma'yı ve damadı Hz. Ali'yi uyanamadıkları zaman bizzat uyandırıp gece namazına kaldırmış (Buhârî, "Vitr", 3; "Teheccüd", 5; "Leyle- tü'l-İkrâm", 5), gece namazı için birbirini uyandıran eşlere hayır duada bulunmuş (Ebû Dâvûd, "Te'avvu", 18; "Vitr", 13), çok sevdiği Abdullah b. Ömer için, "Ab- dullah ne iyi insan, bir de gece namazı kılsa!" demiş (Buhârî, "Fezâ'ilü aşhâbi'n- nebî", 19), bunun üzerine İbn Ömer gece namazlarını sürekli kılmıştır (*DîA*, I, 127). Öte yandan ibadetlerin az da olsa devam- ı yapılmasına önem veren Resûlullah (Bu- hârî, "İmân", 33; "Rikâk", 18; Müslim, "Şa- lâtü'l-müsâfirîn", 218) teheccüdün düzen- li kılınmasını tavsiye eder ve alışkanlık ha- line getirenlerin bu namazı terketmesini hoş görmezdi (*Müsned*, II, 170; Buhârî, "Teheccüd", 19; İbn Mâce, "İkâmet", 174). Ayrıca Resûl-i Ekrem, düzenli biçimde te- heccüd kılan ve gece uyanıp namaz kılma niyetiyle yattığı halde uyanmadan sabah- ıya kadar namaz kılmaya başlayan müs- lümanlara bu ibadet ağır gelince aynı sù-

muamele göreceğini, zaman zaman na- maza kalkmasına engel olan uykunun da Allah'ın ona bir hediyesi olduğunu belirt- miş (İbn Mâce, "İkâmet", 177; Nesâî, "Kı- yâmü'l-leyl", 63), kendisi de gece namazı- nı herhangi bir sebeple kılamadığı durum- larda gündüz onun yerine fazlasıyla kıl- mıştır (Müslim, "Şalâtü'l-müsâfirîn", 139; Ebû Dâvûd, "Te'avvu", 26; Nesâî, "Kıyâ- mü'l-leyl", 2).

Bir namaz türü olması yani kıyam, kı- raat, rükû, secde vb. tesbihatı yoğun bi- çimde barındırması yönüyle teheccüd, en değerli kulluk amelleri arasında yer aldığı gibi bu namazın kılındığı zaman ve me- kân da ona özel bir değer kazandırmakta- dır. Fahreddin er-Râzî'nin ifadesiyle gece mânevî lutuf, feyiz ve bereketin en bol ve en mükemmel şekilde elde edildiği zaman dilimidir (*Mefâtihu'l-gayb*, XXII, 36). Gece vakti sakin bir ortamda ifa edilmesinden dolayı zihni meşgul eden takıntılardan uzak bir ortamın sağladığı huşû ve huzur, ge- ce sükûnetinin oluşturduğu duygusal yo- ğunluk, namazı kılanın kendisiyle baş başa kalması sebebiyle ortaya çıkan ihlâs, samimiyet ve safiyet, herkesin uyuduğu bir vakitte uykunun bölünmesinden dolayı nef- se galip gelme ve sonuçta oluşan mânevî atmosfer teheccüdü diğer nâfile namaz- lardan farklı kılan özelliklerdir. Gece nama- zının gündüz kılınan nâfilelere göre daha etkili (el-Müzzemmil 73/6) ve daha faziletli (Müslim, "Şiyâm", 202; Nesâî, "Kıyâmü'l- leyl", 6) kabul edilmesinin sebepleri de bunlar olmalıdır. Öte yandan Müzzemmil sûresinin 5. âyetinde belirtildiği üzere Hz. Peygamber'den kendisine yüklenecek ağır göreve böyle bir namazla hazırlanmasının istenmesi, teheccüdün günlük işlerde or- taya çıkabilecek sıkıntılarda metanetle hareket etme gücü sağlayıcı bir fonksi- yona sahip olduğunu, insanı yönlendirici bir özellik taşıdığını göstermektedir. Nite- kim Kur'an'ın müminlerden sabır ve na- mazla Allah'tan yardım talep etmeleri yö- nündeki isteği (el-Bakara 2/45, 153) gece namazı şeklinde de yorumlanmıştır (Ebû Tâlib el-Mekkî, I, 69).

Ümmeti hakkında teheccüdün nâfile hükmünde olduğu âlimlerin büyük çoğun- luğunca kabul edilmekle birlikte Resûl-i Ekrem hakkında farz mı nâfile mi olduğu hususunda görüş ayrılığı vardır. Hz. Âişe ve Abdullah b. Abbas'tan gelen rivayetle- re göre teheccüd namazı Müzzemmil sù- resinin ilk âyetleriyle farz kılınmış, ancak Hz. Peygamber gibi geceleri ayakları şişin- ceye kadar namaz kılmaya başlayan müs- lümanlara bu ibadet ağır gelince aynı sù-

TEHECCÜD

renin yaklaşık bir yıl sonra nâzil olan son âyetle bu hüküm kaldırılmış ve teheccüdün nâfile bir ibadet olduğu bildirilmiştir (Müslim, “Şalâtü'l-müsâfirîn”, 139; Ebû Dâvûd, “Teṭavvuṣ”, 17, 27; Nesâî, “Kıyâmü'l-leyl”, 2). Bu rivayetleri dikkate alan Hanefîler'in büyük bir kısmına, İmam Şâfiî ve Şâfiî âlimlerinin çoğunluğu ile Hanbelîler'e göre teheccüd başlangıçta Resûlullah'a farz iken ardından nâfileye dönüşmüştür. Bu görüşü savunanlardan bazıları, teheccüdün beş vakit namaz emredilinceye kadar hem Peygamber'e hem ümmetine farz olduğu, beş vakit namazın farz kılınmasıyla birlikte nâfileye dönüştüğü kanaatinde. Beş vakit namazın farz kılındığı ve Müzzemmil sûresinin ilk âyetlerini neshettiği kabul edilen İsrâ sûresinin 79. âyetinde teheccüd için kullanılan nâfile kelimesi de “farz olmayan namaz” anlamındadır. Ancak bu görüş sahipleri, bir ibadetin nâfile olmasının Resûl-i Ekrem açısından taşıdığı anlamın farklı sayıldığına işaret eder. Çünkü müslümanlar için nâfileler günahlara kefaret veya farz namazlardaki eksiklikleri telâfi amacıyla teşrî' kılınmışken Resûlullah'ın işlediği ve işleyebileceği bütün hatalar bağışlandığından (el-Feth 48/2) namazlarında telâfiyi gerektirecek bir eksiklik söz konusu değildir. Dolayısıyla farzlar dışında kıldığı namazlar sevabını arttırmaya ve derecelerini yükseltmeye yöneliktir. Tâbiîn âlimlerinden Mücâhid b. Cebr ve Katâde'nin de benimsediği bu yaklaşımı, bütün günahlarının bağışlandığını ifade eden âyetlere rağmen Hz. Peygamber'in tövbe istiğfarda bulunduğu gerekçesiyle Taberî eleştirmiştir (Câmi' u'l-beyân, XV, 143). Usulcülerin ağırlıkta bulunduğu bazı Hanefî fakihleri, Mâlikîler'in çoğunluğu, Şâfiî mezhebine mensup bazı fakihler ve Ca'ferîler ise teheccüdün Resûl-i Ekrem'e farz kılındığı görüşündedir. Taberî de İbn Abbas'a nisbet ettiği bu görüşü benimser (a.g.e., XV, 142-143; İbn Abbas'ın görüşü hakkında ayrıca bk. Ahmed b. Hüseyin el-Beyhakî, VII, 39). Bu fikri savunanlar İsrâ sûresinin söz konusu âyetini, “Gecenin bir kısmında uyan ve sana mahsus olmak üzere diğer farz namazlarına ilâveten bir de gece namazı kıl!” şeklinde anlarlar. Yani âyetteki nâfile kelimesi bu namazın diğer müslümanlara farz kılınanlara ilâveten Hz. Peygamber'e farz kılındığına işaret etmektedir. Onların bir diğer delili Hz. Âişe'den rivayet edilen, “Size nâfile olan üç şey bana farzdır: Vitir, misvak ve gece namazı” hadisinde (Taberânî, III, 315; Ahmed b. Hüseyin el-Beyhakî, VII, 39) Resûlullah'ın bunu bizzat ifade etmiş olmasıdır. Bu görüş sahiplerine göre teheccüdün farz kılınması Hz. Peygamber'e özgü hükümlerdendir (hasâisü'n-nebî). Teheccüdün Resûl-i Ekrem açısından farz veya nâfile diye nitelenmesinin sonucu hakkında İbnü'l-Hümâm şöyle bir açıklama yapar: Bu namazın Hz. Peygamber'e farz kılınması ümmetine mendup (müekked sünnet), onun için nâfile sayılması ümmetine sünnet (müstehap) olduğu anlamına gelir (Fethu'l-kadir, I, 391). Öte yandan Hasan-ı Basrî ve İbn Sîrîn gibi tâbiîn âlimlerine göre ümmet açısından da teheccüd namazı farzdır ve az da olsa kılınması gerekir; ancak bu gruptaki âlimler arasında vitir namazının kılınmasıyla bu emrin yerine getirilmiş olacağı kanaatini taşıyanlar vardır (İbn Cüzey, IV, 300).

Teheccüd namazının en faziletli vakti konusunda da farklı görüşler ileri sürülmüştür. Mâlikîler'e ve Hanbelîler'e göre bu vakit gecenin son üçte birlik dilimidir. Fakat Mâlikîler, uykusuna güvenemeyenler için ihtiyaten gecenin ilk vaktinde kılmanın daha uygun olacağını belirtirler. İbadet ve dua için bu vaktin önemine vurgu yapan (Müsned, II, 421; Müslim, “Şalât”, 215; Nesâî, “Taṭbîk”, 79) ve teheccüd namazının gecenin son üçte birlik diliminde kılınmasının daha faziletli sayıldığını belirten (Buhârî, “Teheccüd”, 14; Müslim, “Şalâtü'l-müsâfirîn”, 168-170; İbn Mâce, “İkâmet”, 148, 182, “Fiten”, 12; Ebû Dâvûd, “Teṭavvuṣ”, 10; Nesâî, “Mevâkîṭ”, 35) hadisler bu görüşü destekleyen deliller arasında yer alır. Hanefî ve Şâfiî fakihlerine göre gecenin üçte birini namaza ayıran bir müminin ortaya gelen dilimde, yarısını ibadetle geçirmeye niyet edenin ise son kısımda kılması daha faziletlidir. Ayrıca Şâfiîler gece teheccüde kalkabileceğine güvenen kişinin vitir namazını kılmadan yatıp uyandıktan sonra önce teheccüdü ve ardından vitir namazını kılması müstehap görmüşlerdir. Ca'ferîler'e göre teheccüdün vakti gece yarısından sonradır ve sabah namazı vaktine (feci-i sâdik) yakınlığı oranında fazileti artmaktadır. Bir mazeret yokken bu namazı gecenin yarısından önce kılmak câiz değildir.

Teheccüdün en az iki rek'at olduğu hususunda İslâm âlimlerinin ittifakı vardır. Üst sınırının rek'atı konusunda ise farklı görüşler ileri sürülmüştür. Hz. Peygamber'in kaç rek'at teheccüd kıldığını tesbit etmeye çalışan Hanefîler'e göre sekiz, Mâlikîler'e göre on veya on iki rek'attır. Daha ziyade nâfilelerin isteğe bağlı namazlar sayıldığı ilkesinden hareket eden Şâfiîler ile Hanbelîler'e göre ise herhangi bir üst sınırı yoktur. Resûl-i Ekrem'in ağırlıklı uygulaması bu yönde olduğu için (Buhârî, “Şalât”, 84, “Vitir”, 1-2; Müslim, “Şalâtü'l-müsâfirîn”, 145-148, 156-157, 159; Nesâî, “Kıyâmü'l-leyl”, 26, 35) aralarında Ebû Yûsuf ve Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî'nin de bulunduğu fukahânın çoğunluğu, teheccüd namazının her iki rek'atta bir selâm verilerek kılınmasını daha faziletli kabul etmiştir. Ebû Hanîfe'ye göre ise gündüz kılınan nâfilelerde olduğu gibi teheccüdün de dört rek'atta bir selâm verilerek kılınması efdaldır. Kıraat gizli veya açık icra edilebilir. Ancak kıraat açıktan yapıldığında başkalarına rahatsızlık vermemeye dikkat etmelidir.

Gece ve gündüzün insanların emrine tahsis edildiği (ibrâhîm 14/33; en-Nahl 16/12), gecenin huzur, sükûnet ve istirahat vakti, uykunun dinlenme aracı kılındığı (el-En'âm 6/96; Yûnus 10/67; el-Furkân 25/47; en-Neml 27/86; el-Mü'min 40/61; en-Nebî 78/9-10), bunun Allah'ın rahmetinin bir sonucu olduğu (el-Kasas 28/73) ve gece uykusunun O'nun varlığının işaretlerinden sayıldığı (er-Rûm 30/23) dikkate alındığında ibadet için bütün geceyi uykusuz geçirmenin İslâm'ın ruhuna uygun düşmeyeceği, her işte olduğu gibi bu hususta da orta bir yol tutulması gerektiği anlaşılmaktadır. Hz. Peygamber de, bu dengeyi gözetmeden kendilerini aşırı derecede nâfile ibadete veren ve her gün oruç tutup geceleri sabaha kadar namaz kılan Abdullah b. Amr b. Âs, Osman b. Maz'ûn ve Ebû'd-Derdâ gibi sahâbileri uyarmış, onlara vücutlarının ve ailelerinin de kendileri üzerinde hakkı bulunduğunu, gecenin bir bölümünü uykuya ayırmaları gerektiğini hatırlatmıştır (el-Muvaṭṭa', “Şalâtü'l-leyl”, 1; Buhârî, “Teheccüd”, 15, 18, 20, “Şavm”, 51, 55, “Edeb”, 84; Müslim, “Şiyâm”, 182; Ebû Dâvûd, “Teṭavvuṣ”, 19, 28). Aynı şekilde gece namazını daha uzun süre ayakta kılabilmek için kendilerini zorlayan bazı sahâbîlere yorulduklarında oturarak kılacaklarını ya da namazı bırakabileceklerini söylemiş, gece namazı için uyanan fakat uykusu açılmayan veya çok yorgun olan kimselere de kıldığı namazın ve okuduğu Kur'an âyetlerinin farkına varmadan ibadet yapmak yerine yatıp dinlenmelerini tavsiye etmiştir (el-Muvaṭṭa', “Şalâtü'l-leyl”, 1; Buhârî, “Teheccüd”, 18; Ebû Dâvûd, “Teṭavvuṣ”, 19). Hz. Âişe ve Ümmü Seleme'nin verdiği bilgiye göre Resûlullah da ramazan ayı dışında gecenin tamamını ibadetle geçirmemiş, gecenin belirli bir vaktini teheccüde, kalan kısmı-

nı uykuya ve dinlenmeye ayırmış (Ebû Dâvûd, “Teṭavvu”, 27; “Vitr”, 20), kıraati çok uzun tuttuğu için özellikle hayatının son dönemindeki teheccüdlerinde namazın büyük bir kısmını oturarak kılmıştır (Buhârî, “Teheccüd”, 16). Öte yandan Hz. Peygamber geceleyin uyanıp teheccüd namazı kılabilmek için müminleri öğle uykusuna (kaylûle) teşvik etmiştir (İbn Mace, “Şiyâm”, 22).

Hadis kitaplarında Resûl-i Ekrem’in gece ibadeti ve teheccüdüyle ilgili ayrıntılı bilgiler içeren rivayetler mevcuttur. Meselâ onun gece namazı kılışına şahit olanlardan Huzeyfe b. Yemân namazın ilk rek’atında Bakara, Âl-i İmrân ve Nisâ sûrelerinin tamamını ağır ağır okuduğunu, azapla ilgili âyetlerde Allah’a sığındığını, nimetle ilgili olanlarda o nimeti talep ettiğini, tesbihatla ilgili âyetlerde tesbihte, Allah’ın azametiyle ilgili âyetlerde O’na tâzimde bulunduğunu anlatmış, rükû ve secdelelerini de neredeyse kıraati kadar uzun yaptığını nakletmiştir (*Müsned*, V, 384, 397, 400; Müslim, “Şalâtü’l-müsâfirîn”, 203; Nesâî, “Taṭbîk”, 75; Abdullah b. Abbas’ın gözlemi için bk. Buhârî, “Vuḍû”, 38, “Tefsîr”, III/17-18, “Tevhîd”, 27; Müslim, “Ṭahâret”, 48, “Şalâtü’l-müsâfirîn”, 191-192; Ebû Dâvûd, “Ṭahâret”, 30, “Teṭavvu”, 27). Hz. Peygamber’in teheccüd namazına başlamadan önce yaptığı farklı dualar hadis kitaplarında nakledilmiştir (Abdullah Sirâceddin el-Hüseynî, s. 396-402).

BİBLİYOGRAFYA :

Hañîl b. Ahmed, *Kitâbü’l-ʿAyn*, “hcd” md.; Cevherî, *es-Şihâh*, “hcd” md.; Râğib el-İsfahânî, *el-Müfredât*, “şhr” md.; *Müsned*, II, 170, 303, 329, 421; V, 384, 397, 400; Şâfiî, *el-ʿUm*, I, 59; İbn Ebû’l-Dünyâ, *Kitâbü’l-Teheccüd ve kıyâmü’l-leyl* (nşr. Muslih b. Cezâ’ b. Fedgüş el-Hârisî), Riyad 1418/1998; Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, XV, 141-143; XXIX, 124-130, 139-142; Taberânî, *el-Muʿcemü’l-evsâf* (nşr. Tânik b. Avazullah – Abdülmuhsin el-Hüseynî), Kahire 1415, III, 315; Âcurrî, *Kitâbü Fazli kıyâmü’l-leyl ve’l-teheccüd* (nşr. Abdüllatif b. Muhammed el-Cilânî el-Âsîfi), Medine 1417; Cessâs, *Aḥkâmü’l-Kurʾân*, III, 207, 468-469; Ebû Tâlib el-Mekki, *Kütü’l-kulûb* (nşr. Âsim İbrâhim el-Keyyâlî), Beyrut 1426/2005, I, 69; Mâverdi, *el-Hâvi’l-kebir* (nşr. Ali M. Muavvaz – Âdil Ahmed Abdülmevcüd), Beyrut 1414/1994, II, 4, 281, 286; XVI, 80; Ahmed b. Hüseyin el-Beyhakî, *es-Sünenü’l-kübrâ* (nşr. M. Abdülkâdir Atâ), Mekke 1414/1994, II, 502; IV, 297; VII, 39; Ebû Ca’fer et-Tûsî, *el-Mebsût fi fîkhi’l-İmâmiyye* (nşr. M. Takî el-Keşfi), Tahran 1387, I, 131-132; Ebû Bekir İbnü’l-Arabî, *Aḥkâmü’l-Kurʾân* (nşr. Ali M. el-Bicâvî), Beyrut 1407/1987, III, 1222-1223; İbnü’l-Harrât, *eş-Şalât ve’l-teheccüd* (nşr. Âdil Ebû’l-Meâtî), Mansûre 1413/1992, s. 263 vd.; Fahred-din er-Râzî, *Mefâtihü’l-ğayb*, Beyrut 1411/1990, XXII, 36; XXX, 151-158; İbn Kudâme, *el-Muğni*, I, 770-776; Nevevî, *Ravzatü’l-tâlibîn* (nşr. Âdil Ahmed Abdülmevcüd – Ali M. Muavvaz), Beyrut

1412/1992, I, 431-432, 441-442; İbn Cüzey, *et-Teshil li-ʿulûmi’l-tenzil* (nşr. M. Abdülmün’im el-Yûnusî – İbrâhim Atve İvaz), Kahire 1393/1973, IV, 300; Makrîzî, *Muḥtasaru Kıyâmü’l-leyl ve kıyâmü ramażân ve Kitâbi’l-Vitr li-Muḥammed b. Naşr el-Mervezi*, Faysalâbâd 1408/1988; İbnü’l-Hümâm, *Fethu’l-kadir* (Kahire), I, 389-392; Süyûtî, *Kifâyetü’l-tâlibi’l-lebib fi ḥaşâʾişî’l-Habîb*, Beyrut 1405/1985, II, 396-398; Hattâb, *Mevâhibü’l-celil* (nşr. Zekeriyâ Umeyrât), Kahire 1423/2003, V, 4-5; Hatib eş-Şirbînî, *Muğni’l-muḥtâc* (nşr. M. Halîl Aytânî), Beyrut 1418/1997, I, 347-349; Şemseddin er-Remlî, *Nihâyetü’l-muḥtâc*, Kahire 1389/1969, II, 130-132; Ali b. Ahmed el-Adevî, *Hâşiye* (Muhammed b. Abdullah el-Haraşî, *Şerhu Muḥtasaru Halil* içinde), Beyrut, ts. (Dârü Sâdir), III, 157-158; Büceyrimî, *Tuḥfetü’l-ḥabîb ʿalâ Şerhi’l-Haṭîb*, Beyrut 1417/1996, II, 60-62; Şevkânî, *Neylü’l-evṭâr*, Kahire, ts. (Dârü’l-türâs), III, 56-60; İbn Âbidîn, *Reddü’l-muḥtâr* (Kahire), II, 24-25; Muhammed b. Sâlih b. Süleyman el-Huzeym, *Şifâtü şalâti kıyâmü’l-leyl*, Riyad, ts. (Dârü’l-Kâsim), s. 61-129; Abdullah Sirâceddin el-Hüseynî, *Seyyidünâ Muhammed Resûlullah (s.a.v.)*, Halep, ts. (Dârü’l-Felâh), s. 385-404; A. J. Wensinck, “Teheccüd”, *İA*, XII/1, s. 121-122; a.m.f., “Tahâdjjud”, *EJ* (İng.), X, 97-98; “Teheccüd”, *Mv.F*, XIV, 86-90; “Kıyâmü’l-leyl”, a.e., XXXIV, 117-127; M. Yaşar Kandemir, “Abdullah b. Ömer b. Hattâb”, *DİA*, I, 127; Sâlihî Kirmânî, “Teheccüd”, *DMT*, V, 168; K. Wagten-donk, “Vigil”, *Encyclopaedia of the Qurʾân* (ed. J. D. McAuliffe), Leiden 2006, V, 430-431.

SAFFET KÖSE

TEHLÛL

(التهلِيل)

Kelime-i tevhidi okuyarak zikretmek anlamında bir terim

(bk. DUA; KELİME-i TEVHİD; ZİKİR).

TEHZİB

(التهدیب)

Bir ilim dalında kaleme alınan özlü eser; bir kitabı kısaltmak, ikmal ve tashih etmek, yeniden düzenlemek suretiyle ortaya konulan eser.

Sözlükte “temizlemek, artırmak, düzeltmek” anlamındaki **tehzib** kelimesi sözle ilgili kullanımında “belâgat ehli tarafından kusur olarak görülen şeylerden arındırmak”, kitap için kullanıldığında “gereksiz bilgileri ayıklayarak kısaltmak” mânasına gelir. Sözlükte “ayıklamak, budamak, kabuğunu soymak” anlamındaki **tenkih** de söz ve kitap için bahis konusu edildiğinde iyice gözden geçirme, düzeltmeyi ve ayıklamayı ifade eder. Tehzib ve tenkih, ihtisar yanında metin üzerinde yapılan çalışmalar-

da gösterilen özene ve çabaya işaret etmek amacıyla bazan şerhler için de kullanılmıştır. İbn Hicce el-Hamevî, bed’ sanatları arasında tehzibi ele alırken onu “münakkah her kelâmı kapsayan bir vasıf” diye niteleyip “ister nazım ister nesir olsun kelâmı tekrar tekrar gözden geçirmek, temizlemeye ve ayıklamaya girişmek, değiştirilmesi gerekeni değiştirmek, atılması gerekeni atmak, düzeltilmesi gerekeni düzeltmek, anlaşılması zor olan yerleri, garîb lafızları ve i’rabı açıklamak ...” şeklinde tanımlar; kelâmın “mühezzeb” ve “münakkah” diye nitelenmesi halinde değerinin artacağını belirtir (*Hizânetü’l-edeb*, II, 33). Tehzib ve tenkih işleminin yapıldığı söz ve kitaba mühezzeb / münakkah denir; mühezzeb ayıplardan arınmış, temiz ahlâk sahibi kimse için de kullanılır. “Tehzibü’l-ahlâk” tabiri “ahlâkın güzelleştirilmesi” anlamında olup İslâm ahlâk felsefesiyle ilgili bazı eserlere ad olmuş, bu türdeki eserlerde ferdi ahlâkın güzelleştirilmesine dair bölümlere bu isim verilmiştir. İbn Haldûn, telifin yedi amacını açıklarken beşinci sırada bir ilim dalında dağınık ve düzensiz şekilde yer alan bilgilerin başkası tarafından yeniden düzenlenmesi işini sayar ve buna örnek olarak Sahnûn’un *el-Müdevvenetü’l-kübrâ*sı üzerine İbn Ebû Zeyd el-Kayrevânî ve Berâzî’nin yaptığı tehzib çalışmalarını gösterir (*Muḥaddime*, s. 499). İbn Haldûn, yedinci sırada hacimli eserlerin kısaltılması işine değinerek tehzib ile ihtisar arasındaki farkı belirtir (a.g.e., s. 500). Tehzibler, bir konudaki malzemenin özlü biçimde işlenmesi ve yeniden düzenlenmesi veya hacimli bir kitabın kısaltılması olmak üzere ikiye ayrılır.

1. Muhtasarlarda olduğu gibi tehzib (mühezzeb, tenkih) adı taşıyan bazı kitaplar başka bir eserin ihtisarı olmayıp bir ilim dalında yazılmış özlü metinlerdir ve muhteva, dil, üslup, tertip bakımından özel bir çabayı gösterir. Bu eserlerin bir kısmı belli bir alandaki bütün malzemeyi derleme amacı taşıdığından hacimli olabilir. Muhammed b. Ahmed el-Ezherî *Tehzibü’l-luğa* adlı çok hacimli sözlüğüne (I-XVI, Kahire 1964-1976) bu adı vermesini, Arap diline giren yanlış kelimeleri ayıklamayı ve yer verdiği bilgileri hatadan arındırmayı hedeflemesi, garîb kelimeler ve aslına tesbit edemediği gereksiz ayrıntılarla kitabının hacmini arttırmak istememesi gibi sebeplerle açıklar (I, 54). Sâbikuddin İbn Yaîş es-San’ânî önce nahve dair *el-Muḥîṭi*’i kaleme almış, daha sonra aynı konuda yazdığı muhtasar eserine *et-Tehzibü’l-vasîf*